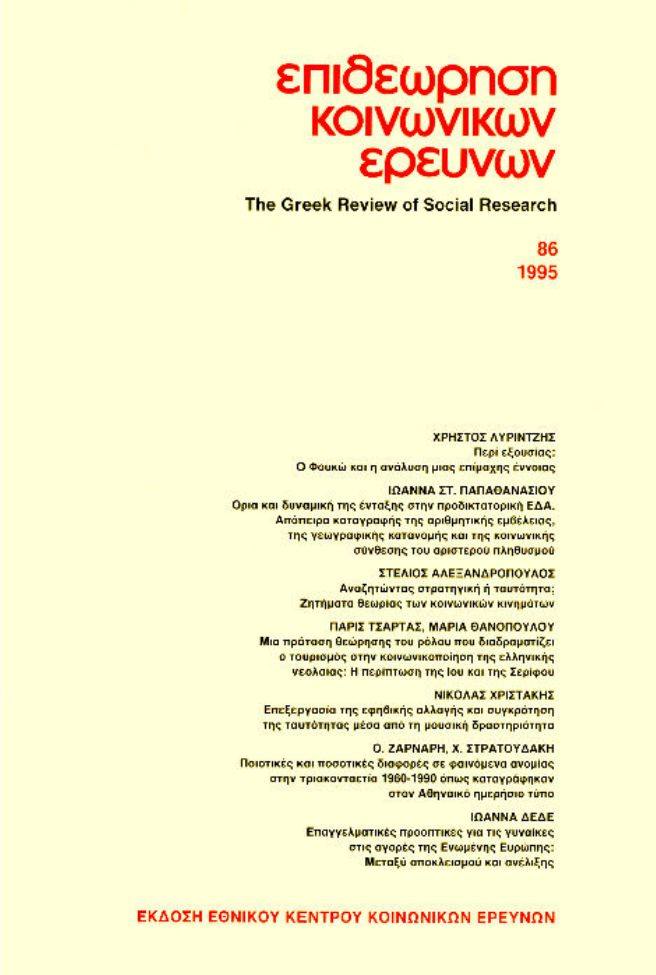
ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 86 (1995)

86

Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας

Χρήστος Λυριντζής

doi: 10.12681/grsr.665

Copyright © 1995, Χρήστος Λυριντζής

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Λυριντζής Χ. (1995). Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας. *The Greek Review of Social Research*, *86*, 3–20. https://doi.org/10.12681/grsr.665

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 29/03/2024 12:36:18

Χρήστος Λυριντζής

ΠΕΡΙ ΕΞΟΥΣΙΑΣ: Ο ΦΟΥΚΩ ΚΑΙ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΙΑΣ ΕΠΙΜΑΧΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι αναλύσεις του Φουκώ για την εξουσία έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών συζητήσεων τόσο στο διεθνή χώρο, όσο και στην Ελλάδα.[1] Το παρόν άρθρο δε στοχεύει σε μια συστηματική παρουσίαση των θεωρητικών διαμαχών για τον ορισμό και την ανάλυση της εξουσίας ούτε σε μια εξαντλητική παρουσίαση των θέσεων του Φουκώ για το εν λόγω θέμα. Άλλωστε, κάτι τέτοιο, αν και θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο και ενδιαφέρον, θα απαιτούσε μια σύνθετη και εκτενή μελέτη.[2]

---

1. Για το έργο του Φουκώ έχουν γραφτεί πολλά βιβλία καθώς και συλλογικοί τόμοι. Ενδεικτικά αναφέρω: Cousins, M. ∧ Hussain, A., *Foucault, Michel,* Macmillan, 1984. Dreyfus, H. & Rabinow, P., Foucault, M., *Beyond Structuralism and Hermeneutics,* Harvester Press, 1982, και D. Couzens Hoy, (επιμ.) *Foucault: A Critical Reader,* Blackwell, 1986. Ο τελευταίος τόμος περιέχει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα –και «κλασικά» πλέον– άρθρα για τον Φουκώ των Rotry, R., Taylor, C., Habermas, J. και Said, E. Στα ελληνικά έχουν εκδοθεί όλα σχεδόν τα έργα του Φουκώ. Πρόσφατα κυκλοφόρησαν δύο τόμοι με άρθρα και συνεντεύξεις του Φουκώ για την ηθική. Βλ. Φουκώ, Μ., *Εξουσία, Γνώση και Ηθική,* 1987, και *Η Μικροφυσική της Εξουσίας,* «Ύψιλον», 1991. Παρότι όμως το έργο του είναι γνωστό στην Ελλάδα, ελάχιστα φαίνεται να έχει επηρεάσει την κοινωνική και πολιτική θεωρία στον τόπο μας. Ως εξαίρεση θα πρέπει να σημειωθεί το άρθρο του Δοξιάδη, Κ., «Foucault, Ιδεολογία, Επικοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* τευχ. 71, 1988, σ. 18-43, καθώς επίσης και το πρόσφατο βιβλίο του *Υποκειμενικότητα και Εξουσία,* Πλέθρον, 1992.

2. Για τη διαμάχη γύρω από τον ορισμό και τη μελέτη της εξουσίας εξαιρετικά κατατοπιστικό είναι το άρθρο του Δεμερτζή, Ν., «Ουσιώδης Αμφισβητησιμότητα και Θεωρίες περί Εξουσίας», *Θεωρία και Κοινωνία,* Δεκέμβριος 1990, σ. 23-46. Για μια συγκριτική παρουσίαση των απόψεων του Φουκώ για την εξουσία με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις στο ίδιο θέμα κλασικό παραμένει το βιβλίο του Lukes, S., (επιμ.), *Power,* Blackwell, 1986, το οποίο περιέχει σχεδόν όλα τα κλασικά κείμενα για την εξουσία.

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να επισημάνει ορισμένα θέματα και προβλήματα που θέτουν οι μελέτες του Φουκώ για την εξουσία και να τα εντάξει στη συζήτηση για τη μελέτη των σχέσεων εξουσίας, που αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη και ταυτόχρονα «ουσιωδώς αμφισβητούμενα» θέματα στο χώρο της πολιτικής και κοινωνικής θεωρίας. Επιπλέον η παρούσα συζήτηση συνδέεται με τον επαναπροσδιορισμό βασικών εννοιών στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση, όπως η πολιτική και η δημοκρατία. Τα θέματα και τα ερωτήματα που προκύπτουν από το έργο του Φουκώ συνδέονται με τη λεγόμενη «διαμάχη για τη νεωτερικότητα», που κατά τη τελευταία δεκαετία κατέχει κεντρική θέση στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας και πολιτικής ανάλυσης.[3] Άσχετα όμως από την ένταξη ή μη του Φουκώ στο χώρο του μεταμοντερνισμού –ο ίδιος αρνιόταν κατηγορηματικά μια τέτοια κατηγοριοποίηση– το έργο του προσφέρει πολλά ερεθίσματα στο μελετητή των πολιτικών φαινομένων και μπορεί να αποτελέσει σημείο εκκίνησης για την αναοριοθέτηση των εννοιών της εξουσίας και της πολιτικής και την επεξεργασία ενός αναλυτικού πλαισίου για τη μελέτη τους. Για το σκοπό αυτό το κύριο μέρος της παρούσας εργασίας ασχολείται με τη συζήτηση και αποτίμηση της προσφοράς του Φουκώ στο κεντρικό ζήτημα της πολιτικής και της εξουσίας. Εν συνεχεία οι αναλύσεις του Φουκώ συνδέονται με την προσφορά άλλων μελετητών στα προα-

3. Η συζήτηση για τη «νεωτερικότητα» αφορά την αντιπαράθεση «μοντέρνου» – «μεταμοντέρνου» και τη συμβολή του μεταμοντερνισμού στο χώρο της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας. Θα πρέπει να διευκρινιστεί από την αρχή ότι ο όρος *μεταμοντερνισμός* αποτελεί μια έννοια γένους η οποία συνδέεται με συγγραφείς, καλλιτέχνες και μελετητές με σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Επιπλέον, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι δεν υπάρχει μια ενιαία και ολοκληρωμένη μεταμοντέρνα κοινωνική και πολιτική θεωρία. Η επιγραφή «μεταμοντερνισμός» καλύπτει στοχαστές και μελετητές της κοινωνίας με έντονες διαφορές μεταξύ τους, όπως οι Foucault, Lyotard, Baudrillard, Derrida, Jameson, Rorty και άλλοι. Ο όρος χρησιμοποιείται κυρίως στη δεκαετία του '80 για να συστεγάσει μελετητές που, παρά τις διαφορές τους, συνδέονται με μια κοινή δυσπιστία, αν όχι αντιπάθεια, προς τις φιλοσοφικές αρχές του διαφωτισμού και της δυτικής μεταφυσικής, τις «μετα-αφηγήσεις», όπως αυτές εκφράζονται στις διάφορες προσπάθειες για την εξεύρεση της ουσίας των πραγμάτων, τον προσδιορισμό του υποκειμένου και την κατάκτηση της «αλήθειας» και της επιστημονικής γνώσης για τον κόσμο γύρω μας. Για μια συνολική παρουσίαση του μεταμοντερνισμού, βλ. το συλλογικό τόμο *Postmodernism and Society* (επιμ.) Boyne, R. & Rattansi, Ali, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη, 1990, καθώς και το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Theory, Culture & Society,* Ιούνιος 1988. Στα ελληνικά εξαιρετικά χρήσιμος και διαφωτιστικός είναι ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε ο Γ. Βέλτσος με τίτλο *Η Διαμάχη: Κείμενα για τη Νεωτερικότητα,* Πλέθρον, 1990. Το βιβλίο του Τσουκαλά, Κ., *Είδωλα Πολιτισμού,* Θεμέλιο 1991, παρουσιάζει εμφανείς επιδράσεις από τη μεταμοντέρνα θεώρηση, ενώ το βιβλίο του Μεταξοπούλου, Α., *Πολιτικός Σκεπτικισμός, Ο Μύθος του Θεμελίου,* Οδυσσέας, 1991, ασχολείται με κεντρικά ζητήματα της διαμάχης για τη νεωτερικότητα, όπως ο πραγματισμός, ο νεοπραγματισμός, η ορθολογικότητα και ο μηδενισμός. Για το ίδιο θέμα βλ. Bernstein, R., *Beyond Objectivism and Relativism,* Blackwell, 1983, passim. Επίσης Dews, P., *Logics of Disintegration,* Verso, 1987, και Dallmayr, F., *Critical Encounters,* University of Notre Dame Press, 1987.

ναφερθέντα θέματα, εντοπίζονται τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη σχετική συζήτηση, με τελικό στόχο την απόπειρα συγκρότησης ενός αναλυτικού πλαισίου για τη μελέτη των σχέσεων εξουσίας.

2. Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΦΟΥΚΩ

Οι αναλύσεις του Φουκώ ξεκινούν από και βασίζονται στην προσπάθειά του να γράψει την ιστορία της «αλήθειας», χωρίς να είναι δεσμευμένος και χωρίς να έχει μια δεδομένη και σταθερή αλήθεια για την ιστορία. Επιχειρεί να αναλύσει ιστορικές δομές του ορθολογισμού, χωρίς να έχει ο ίδιος αποδεχτεί μια κανονιστική σύλληψη του τι είναι ορθός λόγος. Γι' αυτό και ισχυρίζεται ότι ερευνά την ιστορία των σχέσεων που η σκέψη διατηρεί με την αλήθεια.[4] Κεντρικό στοιχείο στην προσέγγιση του Φουκώ είναι η σχέση εξουσίας – γνώσης, με την έννοια ότι η γνώση δεν επιτυγχάνεται πριν και ανεξάρτητα από τη χρήση στην οποία θα τεθεί, έτσι ώστε συνδέεται με τη δημιουργία εξουσίας. Η επιτυχία δηλαδή κάθε πλέγματος γνώσεων γίνεται κατανοητή μέσα από τη σύνδεσή του με σχέσεις εξουσίας οι οποίες βέβαια είναι πάντα λειτουργικά δεμένες με ανθρώπινα συμφέροντα και στρατηγικές. Με άλλα λόγια, η εξουσία και η γνώση προϋποθέτουν η μια την άλλη. Δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς τη συγκρότηση ενός «καθεστώτος γνώσης» ούτε γνώση που να μην προϋποθέτει και να συγκροτεί ταυτόχρονα σχέσεις εξουσίας.

Η κριτική του Φουκώ στις «μοντέρνες» προσεγγίσεις της εξουσίας αρχίζει από την αμφισβήτηση του κεντρικού ρόλου του κράτους ως κέντρου εξουσίας και κυριαρχίας, ως ανώτατης πηγής κανόνων και ως τελικού επιδιαιτητή των κοινωνικών συγκρούσεων. Σύμφωνα με τον Φουκώ «αυτό που χρειάζεται είναι μια πολιτική φιλοσοφία που δε θα οικοδομείται γύρω από το πρόβλημα της κυριαρχίας και κατά συνέπεια ούτε γύρω από το πρόβλημα του νόμου και της απαγόρευσης. Πρέπει να κόψουμε το κεφάλι του βασιλιά: και στην πολιτική θεωρία αυτό δεν έχει γίνει ακόμα».[5] Ο Φουκώ δε δέχεται ότι η εξουσία έχει κυρίως ή μόνο καταπιεστικό/εξαναγκαστικό χαρακτήρα ο οποίος προκύπτει από τη δύναμη του νόμου ή του ηγεμόνα. «Όταν ορίζουμε τα αποτελέσματα της εξουσίας ως καταπίεση, υιοθετούμε μια καθαρά νομική αντίληψη της εξουσίας. Ταυτίζουμε την εξουσία με ένα νόμο που λέει "όχι". Η εξουσία θεωρείται ότι φέρει τη δύναμη μιας απαγόρευσης... Αν η εξουσία δεν ήταν ποτέ τίποτε άλλο παρά καταπιεστική, αν ποτέ δεν έκανε τίποτε άλλο από το να λέει "όχι", νομίζετε ότι θα την υπάκουαν οι άνθρωποι; Αυτό που κάνει την εξουσία να κρατάει γερά, αυτό που την κάνει παραδεκτή είναι το ότι δε βαραίνει απλώς πάνω μας σαν μια δύναμη που λέει "όχι",

4. Βλ. Dews, P., ό.π. σ. 219.

5. Φουκό, Μ., *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, Ύψιλον, 1987, σ. 24.

αλλά ότι διαπερνά τα πράγματα, παράγει νόημα, επιφέρει απόλαυση, μορφές γνώσης, παράγει λόγο. Πρέπει να θεωρηθεί ως παραγωγικό πλέγμα που καλύπτει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα και όχι ως αρνητική βαθμίδα που ρόλος της είναι η καταπίεση».[6]

Για τον Φουκώ η εξουσία δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα της συγκροτημένης και συστηματικής επιβολής ενός ατόμου επί ενός άλλου ή μιας ομάδας ή τάξης επί κάποιας άλλης ούτε ως μια ιδιότητα που ορισμένοι κατέχουν, άλλοι κατέχουν λιγότερο καί άλλοι καθόλου. Αντίθετα η εξουσία κυκλοφορεί και λειτουργεί όπως μια αλυσίδα, διαπερνά τα άτομα και τα σώματα και συγκροτεί τα άτομα σε υποκείμενα.[7] Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ο Φουκώ προσεγγίζει την εξουσία όχι απλώς «*ως μια σχέση μεταξύ ατόμων ή συντρόφων, ατομική ή συλλογική. Είναι ένας τρόπος με τον οποίο ορισμένες πράξεις τροποποιούν άλλες (πράξεις)*».[8] Η εξουσία δηλαδή δε συνδέεται με μια αφηρημένη γνωστική κατηγορία ούτε με μια δεδομένη και σταθερή δομή. Αντίθετα, ισχυρίζεται ο Φουκώ, «εκείνο που ορίζει μια σχέση εξουσίας είναι ότι αποτελεί έναν τρόπο δράσης που δεν επενεργεί άμεσα και απευθείας στους άλλους, αλλά ενεργεί στην ίδια τους τη δράση: μια δράση πάνω στη δράση, πάνω σε ενδεχόμενες ή πραγματικές δράσεις μελλοντικές ή παρούσες». Η εξουσία «δεν είναι καθεαυτή μια βία που θα ήξερε ενίοτε να κρυφτεί, ή μια συναίνεση που θα ανανεωνόταν σιωπηρά. Είναι ένα σύνολο δράσεων πάνω σε δυνατές δράσεις».[9] Πρόκειται για ένα πλέγμα πράξεων που αφορά τις πράξεις άλλων, και η άσκηση της εξουσίας συνίσταται στην καθοδήγηση των δυνατοτήτων συμπεριφοράς και στη δόμηση του πεδίου των πράξεων που μπορούν να κάνουν οι άλλοι. Η εξουσία, δηλαδή, ενεργεί πάνω στη δράση των άλλων, πάνω στον καθορισμό των ορίων της συμπεριφοράς τους. Η εξουσία χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πρόθεσης για την επίτευξη κάποιου στόχου και γι' αυτό συνδέεται με συγκεκριμένες στρατηγικές επιλογές, των οποίων ο ρόλος και η σημασία θα φανεί παρακάτω.

Σύμφωνα με τον Φουκώ η βία, ιδιαίτερα στην απόλυτη μορφή της, δε συνιστά σχέσεις εξουσίας. Ο φυσικός καταναγκασμός κάποιου δεν αποτελεί σχέση εξουσίας, γι' αυτό και η σχέση σκλάβου–αφέντη δεν αποτελεί σχέση εξουσίας αλλά μια απροκάλυπτη και ωμή άσκηση βίας. Η εξουσία δεν είναι μια έκφραση συναίνεσης ούτε μια απεμπόληση της ελευθερίας. Οι σχέσεις εξουσίας προϋποθέτουν την ελευθερία, η οποία θα πρέπει να υπάρχει και στους δύο πόλους της σχέσης. Βέβαια, η βία στις διάφορες μορφές της αποτελεί σχέση εξουσίας και συχνά σχέση κυριαρχίας, όπως θα δούμε παρακάτω. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η βία αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για τη συγκρότηση σχέσεων εξουσίας. Η εξουσία ασκείται μόνο σε «ελεύθερα υποκείμενα», με την έννοια ότι ο «άλλος», δηλαδή αυτός επί του οποίου ασκείται εξουσία, αναγνωρίζεται ως υποκείμενο με ελευθερία δρά-

6. Ibid. σ. 21.
7. Βλ. Foucault, M., *Power/Knowledge,* Harvester Press, 1980, σσ. 95-99.
8. Φουκώ, Μ., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας,* Ύψιλον 1991, σσ. 87-94.
9. Ibid. σ. 91.

σης και, από τη στιγμή που εμπλέκεται σε μια σχέση εξουσίας, ένα ολόκληρο πεδίο δυνατοτήτων ανοίγεται μπροστά του το οποίο περιλαμβάνει απαντήσεις, αντιδράσεις, αποτελέσματα και νέες επινοήσεις. Με αυτή την έννοια η άσκηση της εξουσίας προϋποθέτει τη δυνατότητα αντίστασης. Έχοντας ορίσει την προσέγγισή του στην έννοια της εξουσίας, ο Φουκώ τονίζει ότι η μελέτη του φαινομένου δεν πρέπει να εξαντλείται στο επίπεδο των θεσμών. Οι θεσμοί «αποτελούν προνομιούχο παρατηρήριο για να τις συλλάβουμε (τις σχέσεις εξουσίας), διαφοροποιημένες, συγκεντρωμένες, βαλμένες σε τάξη και φερμένες στο υψηλότερο σημείο αποτελεσματικότητάς τους».[10]

Ο Φουκώ εντοπίζει μια σειρά παραγόντων που θα πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη κατά τη μελέτη των σχέσεων εξουσίας: Πρώτον, θα πρέπει να προσδιορισθεί το σύστημα των διαφοροποιήσεων που επιτρέπει τη δράση πάνω στις πράξεις άλλων, δηλαδή οικονομικές, νομικές, πολιτισμικές, γλωσσικές ή άλλες διαφορές. Δεύτερον, πρέπει να προσδιορισθούν οι σκοποί στους οποίους αποβλέπουν οι πράξεις των δρώντων ατόμων. Τρίτον, πρέπει να ερευνηθούν τα μέσα (εργαλειακές τροπικότητες) με τα οποία υλοποιούνται οι σχέσεις εξουσίας. Τέταρτον, πρέπει να αποσαφηνισθούν οι μορφές θεσμοποίησης τις οποίες λαμβάνουν οι σχέσεις εξουσίας, δηλαδή οι θεσμοί και μηχανισμοί οι οποίοι διευκολύνουν, επιβάλλουν, ενισχύουν, αναπαράγουν και οριοθετούν τις σχέσεις εξουσίας. Τέλος, θα πρέπει να προσδιορισθούν οι μορφές και ο βαθμός ορθολογικοποίησης των σχέσεων εξουσίας, δηλαδή η αποτελεσματικότητα και η εκλέπτυνση των εξουσιαστικών μεθόδων των μηχανισμών και τεχνολογιών που χρησιμοποιούνται για την άσκησή της.[11] Σύμφωνα με τον Φουκώ, οι σχέσεις εξουσίας δεν εξαντλούνται στους θεσμούς και στους μηχανισμούς, έστω και αν πρόκειται για κατ' εξοχήν πολιτικούς θεσμούς. Η εξουσία είναι ριζωμένη στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων και διαδράσεων.

Ένα τελευταίο και εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο που προσαυξάνει την προσφορά του Φουκώ στη μελέτη των σχέσεων εξουσίας είναι η έμφαση που αποδίδει στο ρόλο και τη λειτουργία του Λόγου. Οι ανθρώπινες σχέσεις και οι σχέσεις εξουσίας συγκροτούνται και μέσα στο Λόγο, ο οποίος, σύμφωνα με τον Φουκώ, πρέπει να εκληφθεί «ως μια βία που ασκούμε στα πράγματα ή, σε κάθε περίπτωση, ως μια πρακτική την οποία επιβάλλουμε σ' αυτά».[12] Ο Λόγος ή οι «Λόγοι» αποτελούν χώρους έκφρασης ενός συστήματος γνώσης/εξουσίας, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούν ως στοιχεία που συγκροτούν το εν λόγω καθεστώς. Ο Λόγος και οι «πρακτικές λόγου» κατασκευάζουν επιθυμίες, παράγουν αλήθεια και είναι περίπλοκα συνδεδεμένες με σχέσεις εξουσίας. Κατά συνέπεια, κάθε προσπάθεια

10. Ibid. σ. 94.

11. Ibid. σ. 95-97.

12. Βλ. Foucault, M., «The Order of Discourse» στο Shapiro, M., (επιμ.), *Language and Politics,* Blackwell, 1984, σ. 127. Πρβλ. Foucault, M., *Οι Λέξεις και τα Πράγματα,* Γνώση, 1988, σσ. 125-184. Για τις διαφορετικές θεωρήσεις του «Λόγου»: βλ. Macdonnel, D., *Theories of Discourse,* Blackwell, 1986, passim.

κατανόησης των σχέσεων εξουσίας προϋποθέτει και απαιτεί τη μελέτη του Λόγου και των λεκτικών πρακτικών που εκφράζουν και ταυτόχρονα συγκροτούν συστήματα γνώσης και εξουσίας.

Κεντρικό στοιχείο της προσέγγισης αυτής είναι η διαπίστωση ότι οι σχέσεις εξουσίας δεν μπορούν βέβαια να μελετηθούν έξω από τους μηχανισμούς οικονομικής εκμετάλλευσης ούτε έξω από τους μηχανισμούς πολιτικής κυριαρχίας, αλλά ταυτόχρονα οι τελευταίοι δεν αποτελούν τους μοναδικούς και προνομιακούς χώρους συγκρότησης των σχέσεων εξουσίας. Οι σχέσεις εξουσίας συνίστανται από περίπλοκες και αλληλεξαρτώμενες κοινωνικές σχέσεις στις οποίες οι μηχανισμοί παίζουν κύριο αλλά όχι προσδιοριστικό και πρωτεύοντα ρόλο και κατά συνέπεια η βάση της σχέσης θα πρέπει να αναζητηθεί και έξω από το θεσμό ή το μηχανισμό που της δίνει μια συγκεκριμένη μορφή.

Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ

Η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας με βάση τις μελέτες του Φουκώ δε στερείται προβλημάτων. Ως πηγή των προβλημάτων θεωρείται από πολλούς η εμμονή του Φουκώ στη σύνδεση εξουσίας – γνώσης – αλήθειας κατά τρόπο που η πρώτη κατασκευάζει την τελευταία, με την έννοια ότι η εξουσία συγκροτεί υποκείμενα. Όπως το θέτει ο Φουκώ, «τελικά όλοι οι τωρινοί αγώνες περιστρέφονται γύρω από το ίδιο ερώτημα: ποιοι είμαστε... Ο κύριος στόχος αυτών των αγώνων δεν είναι τόσο να επιτεθούν σ' αυτόν ή σ' εκείνο το θεσμό εξουσίας, σε ομάδα, τάξη ή ελίτ, όσο σε μια ιδιαίτερη τεχνική, σε μια μορφή εξουσίας. Αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην άμεση καθημερινή ζωή που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατονομάζει δια της ιδίας της ατομικότητάς τους, τα προσκολλά στην ταυτότητά τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας... Είναι μια μορφή εξουσίας που μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα». Υποκείμενα είτε με την έννοια ότι εξαρτώνται και ελέγχονται από κάποιον είτε με την έννοια ότι δένονται με την ταυτότητά τους με μια συνείδηση ή με συγκεκριμένους αυτοπροσδιορισμούς.[13] Η συγκρότηση του υποκειμένου πραγματοποιείται μέσα από μια σειρά από σχέσεις εξουσίας, συγκρούσεις και αγώνες που έχουν σχέση είτε με μορφές κυριαρχίας είτε με μορφές εκμετάλλευσης είτε με μορφές υποταγής, επιτήρησης και περιορισμού του υποκειμένου. Πρόκειται για μια διαδικασία που έχει μια ιστορικότητα, με την έννοια ότι το υποκείμενο δε συγκροτείται απλώς από το Λόγο αλλά από τη σχέση και διάδραση δράσης – δομής, εσωτερίκευσης – εξωτερίκευσης. Η τοποθέτηση αυτή του Φουκώ συνδέεται με τη γενικότερη στάση στο θέμα των σχέσεων εξουσίας και αλήθειας: «για να συνοψίσω όσα είπα, το πολιτικό ζήτημα δεν εί-

13. Φουκώ, Μ., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, ό.π., σ. 81.

ναι η πλάνη, η ψευδαίσθηση, η αλλοτριωμένη συνείδηση ή η ιδεολογία, είναι η ίδια η αλήθεια. Εξ ου και η σπουδαιότητα του Νίτσε».[14]

Οι διάφορες μορφές εξουσίας και οι τρόποι με τους οποίους εφαρμόζεται στην καθημερινή ζωή και μέσα από τους οποίους τα άτομα συγκροτούνται ως υποκείμενα, αποκτούν την ταυτότητά τους και συμμετέχουν σε κάποιο «καθεστώς αλήθειας» αποτελούν κεντρικά θέματα στις μελέτες του Φουκώ. Μέσα από αυτό το πλαίσιο ορίζει τη «βιο-εξουσία» ως ιδιαίτερη μορφή εξουσίας/γνώσης της εποχής μας. Πρόκειται για έναν τρόπο συναρμογής των σύγχρονων πρακτικών μας που τείνει σε μια τάξη όπου οι άνθρωποι στη Δύση θα ανταποκρίνονται σε και θα κατατάσσονται με βάση κριτήρια υγείας, ασφάλειας και παραγωγικότητας.[15] Ο Φουκώ δεν ισχυρίζεται ότι αυτή η βιο-εξουσία επικαθορίζει όλη μας την ύπαρξη. Εξετάζοντάς την όμως, μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή η κατάσταση του σύγχρονου ανθρώπου.[16] Η αναοριοθέτηση του πεδίου της πολιτικής που υποδεικνύουν οι μελέτες του Φουκώ συμβαδίζει με και ενισχύεται από την αυξανόμενη πολιτικοποίηση της κοινωνίας, γεγονός που αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών. Στις κοινωνίες του «ύστερου καπιταλισμού» η πολιτικοποίηση θεμάτων που συνδέονται με το φύλο, το σεξ, το περιβάλλον, τον πολιτισμό και την υγεία αναδεικνύουν πως σχεδόν κάθε πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας γίνεται αντικείμενο αμφισβήτησης και διαλόγου και εμπλέκεται σε σχέσεις εξουσίας.

Οι επιπτώσεις της εν λόγω προσέγγισης για την έννοια της πολιτικής και για ορισμένα από τα κεντρικά ζητήματα της πολιτικής ανάλυσης είναι σημαντικές. Κατ' αρχάς, η ίδια η έννοια της πολιτικής διευρύνεται εξαιρετικά. Κατά τον Φουκώ «το σύνολο των σχέσεων εξουσίας σε μια δεδομένη κοινωνία συγκροτεί το πολιτικό πεδίο... Το να ισχυριστεί κανείς ότι τα πάντα είναι πολιτική, σημαίνει την επιβεβαίωση της απανταχού παρουσίας των σχέσεων εξουσίας και την εγγενή σχέση τους με το πολιτικό πεδίο».[17] Όπως όμως παρατηρεί ο ίδιος ο Φουκώ σχετικά με το θέμα αυτό, «το να λέμε ότι δεν μπορεί να υπάρχει κοινωνία χωρίς σχέσεις εξουσίας δε σημαίνει ότι οι υπάρχουσες είναι δεδομένες και αναγκαίες ούτε

---

14. Φουκώ, Μ., *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, ό.π., σ. 37. Για κριτική θεώρηση του ιδίου θέματος, βλ. Taylor, C., «Foucault on Freedom and Truth», στο Hoy, D., (επιμ.) *Foucault*, ό.π., σ. 69-102.

15. Βλ. Δοξιάδης, Κ., «Foucault, Ιδεολογία, Επικοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 71, 1988, σσ. 18-43. Όπως σημειώνει και ο Δοξιάδης, η σύνδεση της διαδικασίας του «γίγνεσθαι υποκείμενο» και της εξουσίας στηρίζεται στη διαπίστωση ότι «στις δυτικές κοινωνίες έχουμε για πρώτη φορά το φαινόμενο συνδυασμού μέσα στις ίδιες πολιτικές δομές, δηλαδή κυρίως το κράτος "τεχνικών εξατομίκευσης" και "διαδικασιών ολοποίησης", φαινόμενο που συνδέεται με την ενσωμάτωση από το κράτος μιας ειδικής τεχνικής εξουσίας που ο Φουκώ ονομάζει "ποιμαντορική εξουσία" (Η ποιμαντική)». Βλ. *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, ό.π., σ. 83.

16. Βλ. Dreyfus, H. L. – Rabinow, P., «Habermas και Foucault. Τι Είναι η Ηλικία της Ωριμότητας», στο Βέλτσος, Γ., Η Διαμάχη, ό.π., σ. 161.

17. Foucault, M., *Power/Knowledge*, ό.π., σ. 189.

βέβαια ότι η "εξουσία" αποτελεί ένα άφευκτο πεπρωμένο στην καρδιά των κοινωνιών (που δεν μπορεί να υπονομευτεί), αλλά ότι η ανάλυση, επεξεργασία, η εκ νέου αμφισβήτηση των σχέσεων εξουσίας και το αμετάβατο της ελευθερίας (intransitive) είναι ένα αδιάκοπο πολιτικό καθήκον».[18] Ποιες όμως σχέσεις εξουσίας είναι άχρηστες ή απαράδεκτες; Και πώς μπορούν να υπονομευτούν; Στα ερωτήματα αυτά ο Φουκώ δεν προσφέρει απαντήσεις ή, και αυτό είναι το πιθανότερο, δε θέλει να δώσει απαντήσεις. Ο τρόπος που αντιμετωπίζει το πρόβλημα είναι έμμεσος και θα φανεί παρακάτω.

Η πιο συστηματική κριτική στην προσέγγιση του Φουκώ προέρχεται από τον Χάμπερμας. Δεν είναι βέβαια δυνατό στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου να παρουσιαστεί η διαμάχη Χαμπερμας – Φουκώ, για την οποία άλλωστε υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία.[19] Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι οι αντιρρήσεις του Χάμπερμας πηγάζουν από την αντίληψή του ότι «ο Φουκώ αντιπαραθέτει την κριτική της εξουσίας με την ανάλυση της αλήθειας κατά τέτοιο τρόπο ώστε η πρώτη στερείται κανονιστικών κριτηρίων που θα μπορούσε να δανειστεί από τη δεύτερη».[20] Πρόκειται, με άλλα λόγια, για την αντίδραση του Χάμπερμας στο γεγονός ότι ο Φουκώ αρνούμενος να αποδεχτεί μια κανονιστική οριοθέτηση του ορθού λόγου και της κριτικής, υπονομεύει το έδαφος κάθε κριτικής προς τις σχέσεις εξουσίας κατά τρόπο που αποκλείει τη διάκριση μεταξύ αποδεκτών και απαραδέκτων, καλών και κακών σχέσεων εξουσίας. Σύμφωνα με την ανάλυση της Φρέιζερ για το ίδιο θέμα, «Από την μια πλευρά υιοθετεί μια τέτοια έννοια της εξουσίας, που δεν του επιτρέπει να καταδικάσει οποιοδήποτε απαράδεκτο στοιχείο της νεωτερικότητας. Ταυτόχρονα, και από την άλλη πλευρά, ο λόγος του δείχνει την πεποίθησή του ότι η νεωτερικότητα στερείται παντελώς στοιχεία που θα μπορούσαν να τη διορθώσουν. Σαφώς ο Φουκώ χρειάζεται κανονιστικά κριτήρια για να διακρίνει αποδεκτές από μη αποδεκτές μορφές εξουσίας».[21] Για το ίδιο θέμα ο Τέιλορ σημειώνει ότι η προσέγγιση του Φουκώ εμφανίζεται ως παράλογη, στο βαθμό που δε συνδέεται με κάποια απελευθέρωση από τις κυρίαρχες μορφές εξουσίας. Η αλήθεια αποτελεί μια προϋπόθεση για την απελευθέρωση και η άρνηση του Φουκώ να το παραδεχτεί οδηγεί την ανάλυση σε αδιέξοδο, δεδομένου ότι, σύμφωνα

18. Φουκώ, Μ., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας,* ό.π., σ. 94-95.

19. Για τη διαμάχη Χάμπερμας – Φουκώ, βλ. Love, N., «Foucault and Habermas on Discourse and Democracy», *Polity,* v. XXII, 2, 1989, σσ. 269-294. Επίσης, Bernstein, R., *The New Constellation,* Polity Press, 1991, σσ. 142-198. Σημαντική φυσικά παραμένει η άποψη του ίδιου του Χάμπερμας για τον Φουκώ, όπως την έχει καταθέσει στο άρθρο-νεκρολογία «Taking Aim at the Heart of the Present», στο Hoy, D., (επιμ.) *Foucault,* ό.π., σσ. 103-108.

20. Habermas, ibid. σ. 108.

21. Fraser, N., «Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions», στο *Praxis International,* v. 3, 1981, σσ. 272-287.

με τον Τέιλορ, ο Φουκώ προϋποθέτει την αλήθεια, για να θεωρεί ότι η αλήθεια επιβάλλεται (μέσω σχέσεων εξουσίας).[22]

Σύμφωνα με την άποψη των Dreyfus και Rabinow, «ο Φουκώ όπως και ο Χάμπερμας, θεωρεί ότι η αρχή της νεωτερικότητας βρίσκεται στο καντιανό εγχείρημα που στοχεύει να καταστήσει το Λόγο κριτικό, δηλαδή το σχέδιό του να οροθετήσει το Λόγο και να καθορίσει τη νόμιμη χρήση του».[23] Σε αντίθεση όμως με τον Χάμπερμας, που προσπαθεί να κατασκευάσει τις προϋποθέσεις μιας ορθολογικής επικοινωνιακής δράσης και να ορίσει τα οικουμενικά κριτήρια που οδηγούν στην κατασκευή μιας «ιδεώδους ομιλιακής κατάστασης» η οποία θα επιτρέπει τη συναίνεση, ο Φουκώ στηρίζει το εγχείρημά του σε ένα «ήθος» που απαρνείται την κηδεμονία των στερεοτύπων της θρησκείας, του δικαίου και της επιστήμης. Έτσι, «δεν αποβλέπει στη κατασκευή μιας γενικής θεωρίας ούτε στην αποδόμηση ως δυνατότητα κάθε μετα-αφήγησης: μας προτείνει, μάλλον, μια αναλυτική της σημερινής μας κατάστασης». Στο θέμα του ήθους και της αναλυτικής της σημερινής μας κατάστασης θα επανέλθουμε στο τέλος της παρούσας εργασίας.

Η διαφοροποίηση, δηλαδή, και ταυτόχρονα η πρωτοτυπία του Φουκώ έγκειται στην έμφασή του για το διάχυτο χαρακτήρα της εξουσίας, η οποία διαπερνά τις ανθρώπινες σχέσεις, εγγράφεται σε συγκεκριμένες τεχνολογίες, συνδέεται με στρατηγικές και μέσα εξουσίας, καθώς και με διαδικασίες επιτήρησης και πειθαρχίας και δημιουργεί σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής που διαπερνούν όλο το πλέγμα των ανθρώπινων σχέσεων. Ανεξάρτητα από τη στάση που υιοθετεί κανείς απέναντι στις θέσεις του Φουκώ για την αλήθεια, τη γνώση, τον κριτικό Λόγο και την κοινωνία, καθώς και στη θέση του για τη διαμάχη για τη νεωτερικότητα[24], θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι αναλύσεις του για την εξουσία δημιουργούν μια νέα οπτική για τη μελέτη της πολιτικής και των σχέσεων κυριαρχίας. Πρόκειται βέβαια για την οπτική του σκεπτικιστή μελετητή των κοινωνικών σχέσεων που αντιλαμβάνεται ότι με την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας δε διακυβεύεται απλώς ο τρόπος μελέτης της πολιτικής σκηνής και των πολιτικών πρακτικών αλλά θεμελιώδη προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου όπως η γνώση, η αλήθεια και η συγκρότηση του υποκειμένου.

* * *

22. Βλ. Taylor, C., «Foucault on Freedom and Truth», ό.π. σσ. 83-93. Για μια κριτική θεώρηση των απόψεων του Taylor, βλ. Connily, W., «Taylor, Foucault and Otherness», στο *Political Theory,* τ. 13, ν. 3, 1985, σσ. 365-376.

23. Dreyfus, H.L., ή Rabinow, P., *Habermass και Foucault,* ό.π., σ. 154. Κατά τον Χάμπερμας, ορθολογική είναι μια συναίνεση που προκύπτει μέσα από επιχειρήματα κάτω από συνθήκες ιδανικού λόγου». Βλ. Thompson, J. & Held, D. (επιμ.), *Habermas Critical Debates,* Macmillan, 1982, σ. 130.

24. Βλ. σχετικά το άρθρο του Hoy, D. Couzens, «Foucault: Modern or Post-modern?», στο Arac, J., (επιμ.), *After Foucault,* Rutgers, 1988, σσ. 12-41. Στον ίδιο τόμο υπάρχει ένα ενδιαφέρον και κριτικό άρθρο για τις απόψεις του Foucault για την εξουσία. Βλ. Wolin, S., «On the Theory and Practice of Power», στο Arac, J., (επιμ.), ό.π. σσ. 179-201.

Από τη μέχρι τώρα συνοπτική περιγραφή των αναλύσεων του Φουκώ για την εξουσία θα πρέπει να έχει γίνει αντιληπτό ότι η προσέγγισή του εντάσσεται στο πλαίσιο των μελετών για την εξουσία που τη θεωρούν ως σχέση και όχι ως ιδιότητα των υποκειμένων. Πρόκειται για τις θεωρίες που νοούν την εξουσία ως ατομική ή συλλογική δράση με σκοπό την παραγωγή ορισμένων αποτελεσμάτων τα οποία εντοπίζονται στη δράση των υποκειμένων. Όπως έχει παρατηρηθεί, στο εν λόγω πλαίσιο η εξουσία δεν ανάγεται στη θέληση των ατόμων και στη συνακόλουθη προσπάθεια να επιβάλουν τις επιθυμίες τους (πρόκειται για την προσέγγιση που αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην ηθελημένη δράση και ικανοποίηση της θέλησης των ατόμων, οι ρίζες της οποίας βρίσκονται στον Χομπς, σε ιδιάζουσα μορφή στον Βέμπερ και στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση στον Νταλ), αλλά αποτελεί θεσμικό φαινόμενο, γενικευμένη κατάσταση. Με αυτή την έννοια η ανάλυση του Φουκώ κατατάσσεται στην ίδια κατηγορία –παρά τις σημαντικές τους διαφορές– με τις προσεγγίσεις των Parsons, Arendt και Πουλαντζά, οι οποίοι τη θεωρούν ως ιδιότητα/στοιχείο της κοινωνίας-κοινότητας.[25] Επιπλέον η ανάλυση του Φουκώ αντιλαμβάνεται την εξουσία ως σχέση, δηλαδή ως «εξουσία επί», σε αντιδιαστολή με τις θεωρίες που προσεγγίζουν την εξουσία ως ιδιότητα, ως ικανότητα, δηλαδή «εξουσία να» επιτευχθεί επιθυμητό αποτέλεσμα, ανεξάρτητα από τη δράση επί των φορέων ή των πράξεών τους. Με βάση την ανωτέρω διάκριση, η προσέγγιση του Φουκώ έχει πολλά κοινά σημεία με τις αναλύσεις περί «κυριαρχίας» των Weber και Giddens.[26]

Η Arendt, όπως και ο Φουκώ ασκεί μια οξυδερκή κριτική στην άποψη ότι η πολιτική και η κυριαρχία είναι αποτέλεσμα της ελεύθερης θέλησης και δράσης των υποκειμένων και αναλύει διεξοδικά το πώς ο χωρισμός δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και η δημιουργία της καταναλωτικής κοινωνίας συντηρούν τον «animal laborans». Σύμφωνα με την Arendt, εξουσία (σε αντιδιαστολή με τη δύναμη την οποία θεωρεί ως την ικανότητα των ατόμων να επιβάλλουν τη θέλησή τους) υπάρχει εκεί «όπου ομιλία και πράξη δεν έχουν χωριστεί, όπου τα λόγια δεν είναι κενά και τα έργα δεν είναι βάναυσα, όπου τα λόγια δε χρησιμοποιούνται για να καλύπτονται προθέσεις, αλλά για να αποκαλύπτονται πραγματικότητες και τα έργα δε χρησιμεύουν για να παραβιάζουν και να καταστρέφουν, αλλά για να αποκαθιστούν σχέσεις και να δημιουργούν νέες πραγματικότητες».[27] Κατά τον Χά-

25. Βλ. Δεμερτζής, Ν., «Θεωρίες περί της Εξουσίας», *Θεωρία και Κοινωνία,* Νο 3, Δεκέμβριος 1990, σσ. 23-46.

26. Όπως σημειώνει και ο Ν. Δεμερτζής, θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ του ορισμού που δίνει ο Weber για την εξουσία ως δύναμη (Macht), ο οποίος θεωρεί τη δύναμη ως «εξουσία να», και τον ορισμό που δίνει για την εξουσία ως κυριαρχία (Herrschaft), ο οποίος εννοεί την κυριαρχία ως «εξουσία επί». Βλ. και Lukes, S., ό.π. σσ. 28-36. Κατά τον Βέμπερ, κυριαρχία είναι η πιθανότητα μια διαταγή με συγκεκριμένο περιεχόμενο να επιβληθεί και να γίνει αποδεκτή από μια ομάδα ατόμων. Weber, M., *The Theory of Social and Economic Organization,* «Free Press», Νέα Υόρκη, 1947, σ. 152. Για την προσέγγιση του Giddens βλ. Giddens, A., *The Constitution of Society,* Polity Press, 1984, σσ. 283-285, και *Central Problems in Social Theory,* Macmillan, 1979, σσ. 88-94.

27. Arendt, H., *Η Ανθρώπινη Κατάσταση,* «Γνώση», 1985, σ. 273.

μπερμας, η Arendt υιοθετεί ένα επικοινωνιακό πρότυπο δράσης, σύμφωνα με το οποίο η εξουσία δε βρίσκεται στη χειραγώγηση της θέλησης κάποιου υποκειμένου αλλά στη διαμόρφωση μιας κοινής θέλησης μέσω επικοινωνίας που διεξάγεται με σκοπό την επίτευξη συναίνεσης. Δηλαδή, στις αναλύσεις των Arendt και Χάμπερμας η εξουσία απαλλάσσεται από τελεολογικές διαστάσεις και θεωρείται ως αποτέλεσμα επικοινωνιακής διάδρασης, ως εργαλείο στρατηγικής δράσης η ως το συλλογικό αποτέλεσμα του Λόγου στον οποίο όλοι οι συμμετέχοντες θεωρούν τη συμφωνία και τη συναίνεση ως αυτοσκοπό.[28] Η Arendt, όπως και ο Φουκώ, θεωρεί την εξουσία αναπόφευκτο στοιχείο της κοινωνικής δράσης, με την έννοια ότι η ικανότητα των ανθρώπων να δρουν από κοινού μοιραία δημιουργεί αρχηγούς και σχέσεις υποταγής. Διακρίνει όμως αυτές τις σχέσεις από τις σχέσεις κυριαρχίας, θεωρώντας ότι οι απλές, καθημερινές σχέσεις εξουσίας λειτουργούν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να συγκροτούν συνολικά ένα σύστημα κυριαρχίας, αλλά το πλέγμα που συγκροτείται από τις σχέσεις εξουσίας δεν επιτρέπει μια αποφασιστική διάκριση».[29]

Ένα δεύτερο σημείο που θέτουν οι αναλύσεις του Φουκώ αφορά το θεμελιώδη χαρακτήρα της εξουσίας και του τρόπου ανάλυσής της για την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων. Όπως το έχει διατυπώσει ο Giddens, «η μελέτη της εξουσίας δεν μπορεί να θεωρείται ως ζήτημα δεύτερης τάξεως... Δεν υπάρχει πιο ουσιώδης έννοια από την εξουσία. Όμως, αυτό δε σημαίνει ότι είναι πιο ουσιώδης από άλλες εξίσου σημαντικές... Η εξουσία αφορά τα μέσα με τα οποία επιτυγχάνονται διάφορα πράγματα και ως τέτοια είναι έμφυτη στην ανθρώπινη δράση. Είναι σφάλμα να θεωρείται η εξουσία ως εγγενώς διαιρετική, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ορισμένες από τις πιο σκληρές συγκρούσεις στην κοινωνική ζωή έχουν σωστά ιδωθεί ως αγώνες εξουσίας».[30] Ο κεντρικός ρόλος της έννοιας της εξουσίας στην κοινωνική και πολιτική θεωρία εξηγεί και το γιατί πρόκειται για «ουσιωδώς αμφισβητήσιμη έννοια».[31] Ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η εξουσία συνδέεται με τον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζεται και γίνεται αντιληπτή η πολιτική και η άσκησή της. Γι' αυτό και αποτελεί μια ιδιαίτερα επίμαχη έννοια. Για το μαρξισμό, για παράδειγμα, η εξουσία στηρίζεται σε και πηγάζει από την ταξική σύγκρουση και έτσι νοείται ως ταξική εξουσία, ή όπως το θέτει ο Πουλαντζάς, «η ικανότητα μιας τάξης να ικανοποιήσει τα αντικειμενικά της συμφέροντα».[32] Η

28. Η πιο γνωστή ανάλυση/παρουσίαση των απόψεων της Arendt για την εξουσία ανήκειστον Habermas. Βλ. Habermas, J., «H. Arendt's Communicative Model of power», στο Lukes, S., (επιμ.), *Power,* ό.π. σσ. 75-93. Για τη σχέση της ανάλυσης του Foucault με αυτή των Arendt & Habermas, βλ. Dallmayr, F., *Polis and Praxis,* M.I.T. Press, 1984, σσ. 96-103.

29. Rabinow, P., *e Foucault Reader,* «Penguin», 1986, σ. 378.

30. Giddens, A., *The Constitution of Society,* ό.π., σ. 283.

31. Για την κατηγορία των «ουσιωδώς αμφισβητήσιμων εννοιών», βλ. Δεμερτζή, Ν., ό.π., σσ. 23-27.

32. Βλ. Poulantzas, N., *State Power Socialism, «New Left Books»,* 1978, σσ. 146-160. Ο Πουλαντζάς, παρότι αναγνώριζε τα προτερήματα της προσέγγισης του Φουκώ, επέμενε

εξουσία, δηλαδή, συνδέεται με ορισμένους φορείς και η δράση και άσκησή της εντοπίζεται στον κατ' εξοχήν πολιτικό θεσμό που είναι το κράτος. Κατά συνέπεια δε θα παίζει κανένα ρόλο στην αταξική κοινωνία του μέλλοντος που προαναγγέλλει ο μαρξισμός και ο σοσιαλισμός και άρα η εξουσία δεν αποτελεί ζήτημα ή απειλή για τη σοσιαλιστική κοινωνία. Για τους φιλελεύθερους, που αρνούνται τη δυνατότητα μιας επαναστατικής μετάβασης σε μια αταξική κοινωνία, η απειλή της εξουσίας είναι πάντα παρούσα, δεδομένου ότι συνδέεται με τη σύγκρουση και τη δυνατότητα καταπίεσης. Έτσι, το κράτος, ως κύριος μηχανισμός ελέγχου και κατανομής της εξουσίας, πρέπει να είναι οργανωμένο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζει την εκλεπτυσμένη και πολιτισμένη άσκηση της εξουσίας, να φροντίζει για τον επιμερισμό της και για τη χρήση και κατανομή της με δημοκρατικό τρόπο.[33] Στο πλαίσιο των αναλύσεων του Φουκώ –και άλλων μελετητών, όπως φάνηκε παραπάνω– μια τέτοια θεώρηση είναι αστήρικτη και προβληματική. Στο βαθμό που «μια κοινωνία χωρίς σχέσεις εξουσίας δεν μπορεί να είναι παρά αφαίρεση», τόσο η μαρξιστική θεώρηση, όσο και η φιλελεύθερη δημιουργούν μια παραπλανητική και αναλυτικά δύσχρηστη εικόνα της εξουσίας, αφού τη συνδέουν αποκλειστικά με την καταπίεση και την κοινωνική σύγκρουση.[34]

Οι μελέτες του Φουκώ καθώς και των Giddens και Arendt συνιστούν μια ιδιαίτερα σημαντική προσφορά τόσο για τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της εξουσίας, όσο και για την κατανόηση της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Η αποσύνδεση της έννοιας της εξουσίας από την κοινωνική σύγκρουση και την καταπίεση και η θεώρησή της ως «της ικανότητας να επιτυγχάνονται αποτελέσματα» (Giddens) ή ως «δράσης πάνω στη δράση» (Φουκώ) και άρα η αποδοχή τού ότι δεν είναι απαραίτητο, αν και μπορεί να συμβαίνει, να συνδέεται με συγκεκριμένα ταξικά ή άλλα συμφέροντα αποτελεί ένα σημείο εκκίνησης για την ανάλυση και κατανόηση της κοινωνικής δράσης, της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Και το σημαντικό στην εν λόγω ανάλυση έγκειται στο ότι η εξουσία δεν αποτελεί αυτή καθ εαυτή ένα εμπόδιο για την επίτευξη της ελευθερίας και της χειραφέτησης του ανθρώπου, αν και θα ήταν παράλογο, όπως αναγνωρίζει και ο Giddens, να αγνοήσει κανείς τις περιοριστικές της ικανότητες. Η εξουσία, με άλλα λόγια, παρουσιάζει ένα δυαδικό χαρακτήρα: παρουσιάζεται με δύο όψεις σαν τον μυθικό θεό Ιανό. Από τη μια πλευρά, παράγει και συνδέεται με σχέσεις εξάρτησης και υποταγής, περιορίζει, οροθετεί και τροποποιεί τη δράση των ατόμων και δημιουργεί στερήσεις, επιθυμίες, απολαύσεις, παροχές, κανόνες και πειθαρχία. Από την άλλη πλευρά, αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής δράσης και αλλαγής και στοιχείο της ελεύθερης ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η ελεύθερη

στη σημασία της ταξικής εκμετάλλευσης ως βάσης της εξουσίας και στον κεντρικό ρόλο του κράτους για την άσκηση της εξουσίας. Για μια αναλυτική συζήτηση των απόψεων του Φουκώ για την εξουσία σε σχέση με το μαρξισμό και το σοσιαλισμό, βλ. Minson, J., «Strategies for Socialiste? Foucault's Conception of Power», στο *Economy and Society*, τ. 9, ν. 1, Φεβρουάριος 1980, σ. 1-43.

33. Giddens, A., *The Constitution of Society*, Polity Press, 1984, σ. 283.

34. Giddens, A., ό.π., σ. 257.

κοινωνική δράση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με σχέσεις εξουσίας οι οποίες, με αυτή την έννοια, αποτελούν και την επιβεβαίωσή της. Η εξουσία, βέβαια, προϋποθέτει δομές κυριαρχίας μέσα από τις οποίες ασκείται κατά τρόπο «ομαλό» και αποδεκτό ώστε να εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος. Η ύπαρξη δομών κυριαρχίας όμως δε σημαίνει ότι η εξουσία από μόνη της εμποδίζει την ελευθερία ή την κοινωνική αλλαγή. Αντίθετα, το ότι η εξουσία αποτελεί συστατικό στοιχείο της ελεύθερης δράσης σημαίνει την ύπαρξη δυνατότητας αντίστασης και ικανότητας να δράσει κανείς διαφορετικά. Με άλλα λόγια, η εμπλοκή σε σχέσεις εξουσίας σημαίνει τη δυνατότητα επέμβασης στον κόσμο γύρω μας ή αποχής από τη δράση και με αυτή την έννοια σημαίνει την ύπαρξη ενός ανοιχτού πεδίου όπου οι συμμετέχοντες έχουν τη δυνατότητα πολλαπλών επιλογών. Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων απαιτεί σχέσεις εξουσίας, και με αυτό το σκεπτικό η εξουσία είναι μια όψη της κοινωνικής δράσης και αλλαγής.

Στόχος μιας μελέτης των σχέσεων εξουσίας είναι η ανίχνευση και αποτύπωση των εξουσιαστικών σχέσεων, η ανάλυση του πώς αυτές υλοποιούνται και εφαρμόζονται και βέβαια η διερεύνηση της στρατηγικής στην οποία εντάσσεται κάθε σχέση ή πλέγμα σχέσεων εξουσίας. Το πώς έχει ιδιαίτερη σημασία, όχι με την έννοια του τρόπου έκφρασης της σχέσης, αλλά κυρίως με την έννοια της ανάλυσης του τι συμβαίνει, όταν ορισμένα άτομα ασκούν εξουσία πάνω σε άλλα. Η στρατηγική εξουσίας αναφέρεται στο σύνολο των μέσων που χρησιμοποιούνται για να λειτουργήσει ή να διατηρηθεί ένα σύστημα εξουσίας. Μια στρατηγική εξουσίας μπορεί να οδηγήσει είτε σε αντιπαράθεση και σύγκρουση είτε σε επιβολή, οπότε αλλοιώνεται και η σχέση εξουσίας. Όταν ένα από τα εμπλεκόμενα σε σχέσεις εξουσίας μέλη ισχυροποιήσει την εξουσία του, τείνει να μετατρέψει τον άλλο σε αντίπαλο. Ταυτόχρονα η σχέση αντιπαράθεσης – αντιπαλότητας, στο βαθμό που δεν έχει ως στόχο την πλήρη εξόντωση του αντιπάλου, στοχεύει στην εγκαθίδρυση μιας σχέσης εξουσίας όπου νικητής θα είναι ο εξουσιάζων.[35] Και οι δύο όψεις των σχέσεων εξουσίας εντάσσονται σε μια στρατηγική εξουσίας και συνήθως συνυπάρχουν και αποτελούν αυτό που ο Φουκώ αποκαλεί κατάσταση κυριαρχίας. Η κυριαρχία είναι μια σφαιρική δομή εξουσίας, της οποίας οι διακλαδώσεις και οι επιπτώσεις διαπερνούν όλη την κοινωνία και συχνά φτάνουν μέχρι τα πιο περιθωριακά και δύστροπα μέλη της. Η επιμονή του Φουκώ στο διάχυτο και πολυσύνθετο χαρακτήρα της εξουσίας, που δεν ανήκει αποκλειστικά σε κάποιο φορέα, αλλά συγκροτείται σε πολλά μικροεπίπεδα κατά τρόπο ώστε να μην έχει ένα προνομιούχο υποκείμενο, αποκτά μια νέα διάσταση με την εισαγωγή της έννοιας της κατάστασης κυριαρχίας, που υποδηλώνει τη σύνδεση των σχέσεων εξουσίας με στρατηγικές εξουσίας οι οποίες παραπέμπουν στα μέσα, στους σκοπούς, στους μηχανισμούς και στις τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται από τους «συμπαίκτες» στο παιχνίδι της εξουσίας.

35. Βλ. σχετικά Δοξιάδης, Κ., «Foucault, Ιδεολογία Επικοινωνία», ό.π., σσ. 20-22.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΜΙΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ

Για καθαρά αναλυτικούς σκοπούς θα μπορούσαμε να διατηρήσουμε τη διάκριση μεταξύ δύο επιπέδων σχέσεων εξουσίας και πολιτικής. Το πρώτο, το «εν ευρεία έννοια», συμπίπτει με την προσέγγιση του Φουκώ. Οι κοινωνικές σχέσεις δηλαδή είναι και σχέσεις εξουσίας και με αυτή την έννοια και πολιτικές σχέσεις. Το δεύτερο αποτελεί την «εν στενή έννοια» πολιτική και ταυτίζεται με τον παραδοσιακό ορισμό του πολιτικού και της κυριαρχίας όπως τον έχει θέσει ο Βέμπερ αλλά και ο Μπουρντιέ. Το πολιτικό πεδίο είναι ο χώρος όπου διά του ανταγωνισμού των πολιτικών φορέων παράγονται προγράμματα, αναλύσεις, πρακτικές και πολιτικές από τις οποίες οι φορείς ατομικά ή συλλογικά επιλέγουν ορισμένες, με υπαρκτό πάντα τον κίνδυνο παραπλάνησης και λάθους, συγκροτώντας έτσι το παιχνίδι κυβερνώντων και κυβερνωμένων με τους σχετικά σταθερούς θεσμούς, μηχανισμούς και διαδικασίες και τη δυνατότητα για αλλαγή ή συντήρηση.[36] Η διάκριση βέβαια των δύο επιπέδων είναι κυρίως αναλυτική, δεδομένου ότι τα δύο επίπεδα επικαλύπτονται και βρίσκονται σε άμεση αλληλεξάρτηση. Ο Φουκώ, όπως ήδη σημειώθηκε, θα είχε πιθανόν σοβαρές αντιρρήσεις για την εν λόγω διάκριση. Εδώ όμως θεωρείται χρήσιμη για αναλυτικούς λόγους, και η μετάβαση από το ένα επίπεδο στο άλλο διευκολύνεται αναλυτικά από την εισαγωγή των εννοιών της *στρατηγικής εξουσίας* και του *συστήματος κυριαρχίας*.

Στο βαθμό που θα γίνει δεκτό ότι οι σχέσεις εξουσίας συχνά αποκτούν μια «στρατηγική αγώνα» και μετατρέπονται σε στρατηγική εξουσίας που δημιουργεί αντιπάλους, φτιάχνει νικητές και ηττημένους, νέες σχέσεις εξουσίας, νέες αντιστάσεις και νέες στρατηγικές που με τη σειρά τους προορίζονται να γίνουν στρατηγικές που κερδίζουν, μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα σχήμα ανάλυσης της πολιτικής, κεντρικό στοιχείο του οποίου θα είναι η «κυριαρχία». Ένα «σύστημα ή ένας τρόπος κυριαρχίας»[37] αποτελεί μια σφαιρική δομή εξουσίας όπου αποκρυσταλλώνονται στρατηγικές εξουσίας που έχουν οδηγήσει σε μια λιγότερο ή περισσότερο σταθεροποιημένη κατάσταση μεταξύ αντιπάλων σε μια συγκεκριμένη κοινωνία και σε μια διαδικασία σχετικά μεγάλης ιστορικής διάρκειας. Ένα σύστημα κυριαρχίας εκφράζει τη διάδραση και σύμπλευση των σχέσεων εξουσίας με στρατηγικές σχέσεις και τα αποτελέσματα, προσωρινά ή μόνιμα, που επιφέρει η ένταξη των σχέσεων εξουσίας σε στρατηγικές εξουσίας. Ακολουθώντας τον Φουκώ, η στρατηγική αναφέρεται είτε στην επιλογή των μέσων για την επίτευξη ορισμένου σκοπού είτε στη λογική που διέπει τις ατομικές ή συλλογικές ενέργειες των συμπαικτών/αντιπάλων είτε στις γενικότερες μεθόδους που ακολουθούνται από τους εμπλεκομένους στη σχέση. Ένα σύστημα κυ-

36. Βλ. Bourdieu, P., *Language and Symbolic Power,* Polity Press, 1991, σσ. 171-173.

37. Για την έννοια του «τρόπου κυριαρχίας» κατ' αναλογία με την έννοια του «τρόπου παραγωγής» βλ. τις αναλύσεις του Μουζέλη, Ν., στο βιβλίο του *Post-Marxist Alternatives,* Macmillan, 1990, κεφ. 4, όπου αναφέρεται ιδιαίτερα στις πολιτικές τεχνολογίες. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Λυριντζής, Χ., *Το Τέλος των «Τζακιών»,* «Θεμέλιο», 1991, κεφ. 2.

ριαρχίας λοιπόν συγκροτείται από τη σκόπιμη δράση ατόμων ή ομάδων που προσπαθούν να αναπαραγάγουν, να τροποποιήσουν ή να αλλάξουν υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας και να δημιουργήσουν μια νέα κατάσταση είτε με νίκη επί του αντιπάλου είτε με την κατασκευή ενός νέου πλέγματος σχέσεων εξουσίας.

Είναι προφανές ότι στο εν λόγω πλαίσιο οι σχέσεις εξουσίας αποτελούν έννοια γένους που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις, ενώ οι σχέσεις κυριαρχίας αποτελούν ειδικότερη περίπτωση που υποδεικνύει το αποτέλεσμα μιας στρατηγικής. Η υποβολή, λόγου χάρη, ενός άρθρου σε ένα περιοδικό για κρίση και δημοσίευση ή η ομιλία σε ένα κριτικό ακροατήριο εντάσσει το συγγραφέα ή τον ομιλητή σε ένα πλέγμα σχέσεων εξουσίας που τον επηρεάζει και τροποποιεί τη δράση του. Πρόκειται για περιπτώσεις συμβολικής εξουσίας, όπως τις χαρακτηρίζει και τις αναλύει ο Μπουρντιέ.[38] Οι σχέσεις εξουσίας στις οποίες εντάσσεται ένα άτομο ή μια ομάδα με βάση το φύλο, την εθνικότητα ή τη σεξουαλική συμπεριφορά μπορούν επίσης να ενταχθούν σε μια στρατηγική αντιπαράθεσης-αντιπαλότητας και να αποτελέσουν τμήμα του συστήματος κυριαρχίας. Το τελευταίο υποδηλώνει το εν στενή έννοια πολιτικό πεδίο όπου η αντιπαράθεση είναι εξ ορισμού δεδομένη, χωρίς ωστόσο να εξαντλείται σε αυτό. Μια σχέση κυριαρχίας, δηλαδή, δεν ανήκει αναγκαστικά στο εν στενή έννοια πολιτικό πεδίο, το τελευταίο όμως συγκροτείται από σχέσεις κυριαρχίας.

Η έννοια του συστήματος κυριαρχίας παρουσιάζει τα εξής αναλυτικά πλεονεκτήματα.[39] Πρώτον, επιτρέπει να αναλυθούν οι στρατηγικές των διαφόρων ομάδων, τάξεων ή ελίτ και οι τρόποι με τους οποίους ιδιοποιούνται τα διαθέσιμα σε κάθε ομάδα μέσα. Επιπλέον αυτή η ανάλυση γίνεται χωρίς την a priori σύνδεση συγκεκριμένων ομάδων με συγκεκριμένες στρατηγικές. Δεύτερον, επιτρέπει την ανάλυση και μελέτη των μέσων που χρησιμοποιούνται στον αγώνα. Η μελέτη των μέσων κυριαρχίας και των τεχνολογιών που αναπτύσσουν οι αντίπαλοι είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι διευκολύνει την κατανόηση του πώς οικονομικά, πολιτικά, πολιτισμικά ή άλλα συμβολικά ή υλικά μέσα διαπλέκονται μεταξύ τους και πώς η κατοχή ορισμένων μέσων μπορεί να οδηγεί στην απόκτηση άλλων. Τρίτον, επιτρέπει την ανάλυση και τον προσδιορισμό τόσο των συλλογικών φορέων που εμπλέκονται σε ένα σύστημα κυριαρχίας, όσο και των θεσμών και μηχανισμών μέσα στους οποίους λειτουργούν. Τέλος, διευκολύνει την κατανόηση του πώς οι σχέσεις κυριαρχίας αναπαρίστανται στο Λόγο, πώς προσλαμβάνονται από τους αντιπάλους και πώς οι σχέσεις εξουσίας αναγνωρίζονται και φυσικά παραγνωρίζονται ως τέτοιες. Πρόκειται για τη μελέτη ενός εξαιρετικά σημαντικού θέματος που έχει να κάνει με τη συμβολική/ιδεολογική πλευρά των σχέσεων εξουσίας.[40]

---

38. P. Bourdieu, ό.π., σσ. 163-170.

39. Αναλυτικά για τον τρόπο κυριαρχίας και κυρίως για τα μέσα κυριαρχίας, βλ. Λυριντζής, Χ., ό.π., σσ. 41-53.

40. Βλ. Bourdieu, ό.π., passim. Για τη σχέση εξουσίας – ιδεολογίας, βλ. Δοξιάδης, Κ., *Υποκειμενικότητα και Εξουσία*, ό.π., σσ. 55-70.

Τελειώνοντας τη σύντομη και αναγκαστικά ελλιπή περιήγηση στο χώρο των σχέσεων εξουσίας με οδηγό τη σκέψη του Φουκώ, αξίζει να σημειωθούν δύο επιπλέον επιπτώσεις της παρούσας προσέγγισης. Η μια αφορά την έννοια της δημοκρατίας και η άλλη την πολιτική ανάλυση. Στο μέτρο λοιπόν που γίνεται δεκτό ότι οι σχέσεις εξουσίας αποτελούν μια πλευρά της ανθρώπινης (κοινωνικής) δράσης και ότι δε συνιστούν αναγκαστικά και εξ ορισμού εμπόδιο στην ελευθερία του ατόμου, η έννοια της δημοκρατίας υφίσταται μια δραστική αναθεώρηση. Η δημοκρατία δεν μπορεί να ορίζεται πλέον απλώς ως εκείνο το σύστημα που επιτρέπει τον –καλύτερο ίσως– επιμερισμό της εξουσίας μεταξύ ατόμων και ομάδων. Επίσης, δεν μπορεί να ορίζεται ως το σύστημα που κατέχει και παρέχει ένα ανώτερο, σε σχέση με άλλους, τρόπο κοινωνικής οργάνωσης και ένα ανώτερο σύστημα αξιών. Αντίθετα, μια πλουραλιστική δημοκρατία σημαίνει την αναγνώριση της ύπαρξης διαφορετικών αξιών και ταυτόχρονα την άρνηση της κυριαρχίας ορισμένων προτύπων ή αξιών επί άλλων. Σημαίνει, δηλαδή, την αναγνώριση των διαφορών και των σχέσεων εξουσίας που αυτές συνεπάγονται. Δημοκρατία, με άλλα λόγια, σημαίνει τη δυνατότητα απρόσκοπτου προβληματισμού, διαλόγου και συζήτησης. Και ο διάλογος και η συζήτηση σημαίνουν την εμπλοκή σε ένα παιχνίδι σχέσεων εξουσίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, όμως, η εξουσία δε νοείται ως κάτι αναγκαστικά «κακό» ή καταπιεστικό, το οποίο θα πρέπει να ελεγχθεί με διαδικαστικούς τρόπους, αλλά ως ένας όρος του παιχνιδιού στο οποίο οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν ότι δεν υπάρχει τελικός νικητής ούτε ηττημένος. Όπως το θέτει ο Φουκώ, «δεν είναι τα πάντα κακά, είναι όμως επικίνδυνα, και εάν είναι επικίνδυνα, αυτό σημαίνει ότι πάντα υπάρχει κάτι να κάνουμε».[41] Η αναγνώριση του «άλλου», του «διαφορετικού», σημαίνει αναγνώριση της ελευθερίας δράσης πάνω στη δράση των άλλων, της αντιπαράθεσης γνωστικών συστημάτων και της εναλλαγής των ρόλων εξουσιαστή – εξουσιαζομένου. Μια «νεωτερική» κοινωνία που θέλει να είναι και δημοκρατική αναγνωρίζει ότι οι σχέσεις εξουσίας δε συγκροτούνται αποκλειστικά με βάση ταξικές ή στενά οριζόμενες πολιτικές/κομματικές διαφοροποιήσεις αλλά και με βάση μια ποικιλία διαφορών, των οποίων η αναγνώριση και η συζήτηση συνιστούν προσδιοριστικά χαρακτηριστικά της.[42] Με άλλα λόγια, πρόκειται για την αναγνώριση και αποδοχή της διαφωνίας και της διαμάχης. Η δημοκρατία έτσι συνδέεται με τη διαφωνία και την ιδιαίτερη πολιτικοποίηση που αυτή επιφέρει. Με αυτή την έννοια η δημοκρατία σημαίνει την αποδέσμευση από τον άκρατο αντικειμενισμό

41. Φουκώ, *Εξουσία καί Γνώση Ηθική, ό.π., σσ. 90-91.*

42. *Για την αναοριοθέτηση της δημοκρατίας,* βλ. Connolly, W., *Politics and Ambiguity,* The University of Wisconsin Press, 1987, σσ. 3-16. Είναι χαρακτηριστικό το πόσο διαφέρει αυτή η προσέγγιση από την ανάλυση και τον ορισμό της δημοκρατίας του Schumpeter, σύμφωνα με τον οποίο, η δημοκρατία είναι μέθοδος και θεσμική εξασφάλιση ορισμένων διαδικασιών, κύριο γνώρισμα της οποίας είναι η μέσω τακτικών εκλογών συμμετοχή του λαού στην επιλογή κυβέρνησης. Βλ. Pateman, C., *Participation and Democratic Theory,* Cambridge University Press, 1970, σσ. 1-21.

και την ουσιοκρατική-μεταφυσική νομιμοποίηση της κοινωνικής οργάνωσης, στο βαθμό που η αποδοχή μιας απόλυτης και ενιαίας θεωρίας για την κοινωνία και την πολιτική θα συνιστούσε αυτοαναίρεση της έννοιας και προβολή ολοκληρωτικών τάσεων.[43]

Το τελευταίο σημείο μάς επαναφέρει στο θέμα της πολιτικής με την ευρεία έννοια και της μελέτης της, δηλαδή την πολιτική θεωρία και ανάλυση. Ο Φουκώ απέδιδε πάντα ιδιαίτερη σημασία στο συνδυασμό της πολιτικής με την «ηθική», με ένα «ήθος» που θεωρούσε κεντρικό στοιχείο στην «αναλυτική» των σχέσεων εξουσίας. Στο βαθμό που οι σχέσεις εξουσίας είναι πανταχού παρούσες, η ανάλυσή τους έχει για τον Φουκώ οντολογικό χαρακτήρα και είναι άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένη με ένα ήθος. Το «ήθος» (ethics) νοείται από τον Φουκώ «ως μια πρακτική, ως ένας τρόπος ζωής» που στην υλοποίησή του εκφράζει μια στάση, μια τοποθέτηση, και μπορεί να μετατραπεί σε πολιτικό ζήτημα (με τη στενή έννοια του όρου).[44] Ο Φουκώ ουσιαστικά μιλάει για τη γνωστή συνέπεια μεταξύ σκέψεων, λόγων και πράξεων. Η εν λόγω τοποθέτηση του Φουκώ δεν παρέχει μια συστηματική κοινωνική και πολιτική θεωρία ούτε προσφέρει σαφή κριτήρια για την αποδοχή ή απόρριψη συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας και την άσκηση συστηματικής κοινωνικής και πολιτικής κριτικής. Άλλωστε, δεν ήταν τέτοιος ο στόχος του Φουκώ. Η σκέψη του όμως μας αναγκάζει να θέσουμε ερωτήσεις για θέματα που συνήθως η κοινωνική και πολιτική θεωρία θεωρεί ως δεδομένα και αυτονόητα.

Έχοντας διαπιστώσει ότι και η «καλύτερη θεωρία» δεν παρέχει προστασία από καταστροφικές πολιτικές επιλογές, ο Φουκώ δεν αποδέχεται ότι «μπορεί κανείς να λέει οτιδήποτε στο πλαίσιο μιας θεωρίας, αλλά αντίθετα μια απαιτητική, κριτική, συνετή και πειραματική στάση είναι απαραίτητη... Σε κάθε λεπτό, σε κάθε βήμα, ο καθένας πρέπει να αντιμετωπίζει τι σκέπτεται, τι λέει και τι κάνει και να τα αντιπαραθέτει με το τι είναι... Πάντα με απασχολούσε να συνδέσω την ιστορική και θεωρητική ανάλυση των σχέσεων εξουσίας, των θεσμών και της γνώσης με τα κινήματα, τις κριτικές και τις εμπειρίες που στην πραγματικότητα τις αμφισβητούν. Εάν επέμεινα σ' αυτή την πρακτική, δεν ήταν για να εφαρμόσω ιδέες, αλλά για να τις ελέγξω και να τις τροποποιήσω... Πάντοτε προσπάθησα να ερωτώ την πολιτική τι είχε να πει για τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει. Την ερωτώ για τις θέσεις που παίρνει και τους λόγους που δίνει γι' αυτό. Δεν την ερωτώ να προσδιορίσει τη θεωρία τού τι κάνω».[45] Οι ανωτέρω παρατηρήσεις του Φουκώ προσφέρουν μια νέα διάσταση όχι μόνο στη σύλληψη της πολιτικής αλλά και του τρόπου ανάλυσης και ερμηνείας των πολι-

43. Βλ. Δεμερτζής, Ν., ό.π., σσ. 23-46.

44. Ο Φουκώ αναφέρεται στη σχέση που οφείλει να έχει κανείς με τον εαυτό του (rapport a soi). Μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση του θέματος σε σχέση με τη δυνατότητα κριτικής (που έχει ο σκεπτικιστής) κάνει ο Bernstein, R., *The New Constellation,* ό.π., σσ. 152-166.

45. Rabinow, P., (επιμ.), *The Michel Foucault Reader,* ό.π., σσ. 384-386.

τικών φαινομένων. Η πολιτική ανάλυση, δηλαδή, θα πρέπει να ερωτά και να προβληματίζεται για τις σχέσεις και συνδέσεις μεταξύ των σχέσεων εξουσίας και των συνδεδεμένων με αυτές θεσμών και μηχανισμών με τα κινήματα και τις εμπειρίες που τις στηρίζουν αλλά και με αυτά που τις αμφισβητούν. Τελικός στόχος είναι η δοκιμή και ο έλεγχος των ιδεών και η διαπίστωση της αντοχής και αποτελεσματικότητάς τους. Πρόκειται για μια τοποθέτηση που τόσο στην πολιτική πρακτική, όσο και στην πολιτική ανάλυση συνιστά ένα «ήθος» απέναντι στο πεδίο έρευνας. Οι αναλύσεις του Φουκώ έχοντας βαθύτατα υπονομεύσει τις ουσιοκρατικές θεωρίες για την κοινωνία και την πολιτική, προτείνουν μια κριτικά διερευνητική στάση που θα αναδεινύει τα προβλήματα και θα δημιουργεί «αντιστάσεις» στις κυρίαρχες πρακτικές. Με άλλα λόγια, η πολιτική ανάλυση θα πρέπει να αποδεχτεί το μερικό χαρακτήρα της και την αδυναμία της να αρθρώσει θεωρίες που θα εξηγούν και θα ερμηνεύουν όλα τα θέματα, συνδέοντας την «επιστήμη» με την εκλογίκευση και την κατασκευή μιας «λογικής κοινωνικής δομής».[46] Η σκέψη του Φουκώ μάς δείχνει ότι υπάρχουν σημαντικά ζητήματα για τα οποία οι απαντήσεις δεν είναι δεδομένες. Ότι η μελέτη της εξουσίας δεν αφορά απλώς την άσκησή της από το κράτος και την κυβέρνηση ούτε εξαντλείται στη διάκριση μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Αυτό το οποίο διακυβεύεται δεν είναι απλώς το ποιος κυβερνά, όπως συχνά υποθέτει η πολιτική επιστήμη, αλλά ζητήματα που συνδέονται με τις σχέσεις εξουσίας, όπως το πρόβλημα της γνώσης και της αλήθειας. Ο Φουκώ δεν προσφέρει έτοιμες απαντήσεις αλλά μια στάση και ένα σκεπτικισμό. Ίσως η άρνησή του να δεσμευτεί με μια απάντηση να συνιστά μια πολιτική επιλογή. Η απορία και ο σκεπτικισμός του ίσως να είναι γονιμότεροι από την αυτοπεποίθηση που διακρίνει άλλες προσεγγίσεις, έστω και αν αρνείται τα μέσα για μια τελική απάντηση στα κεντρικά ερωτήματα για τη γνώση και την ελευθερία, η οποία πιθανόν και να μην υπάρχει.

46. Ο Κ. Τσουκαλάς στο βιβλίο του *Είδωλα Πολιτισμού* θέτει το ζήτημα ως εξής: «Έχει γίνει πια σαφές ότι η προσπάθεια να ταυτιστεί η "επιστήμη" με την "απομαγικοποίηση" της κοινωνίας ή η "εκλογίκευση" με την "κατασκευή μιας λογικής κοινωνικής δομής", αποτελεί μια γιγαντιαία φενάκη, με απροσμέτρητες συνέπειες», Τσουκαλάς, ό.π., σ. 55.